

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

Затверджую:
Завідувач кафедри СіГД,
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

17 червня 2019 року.

СОЦІОЛОГІЯ

ТЕМА № 4: «СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ».

План.

- 4.1 Соціальні інститути.
- 4.2 Соціальні організації.
- 4.3 Поняття та види соціальних змін. Основні теорії соціальних змін.
- 4.4 Механізми соціальних змін. Соціальний прогрес та соціальна стабільність.

Час проведення: 2 учбові години.

Харків 2019

4.1 Соціальні інститути

Термін "інститут" має безліч значень. У перекладі з латинського *institutum* - установлення, устрій. Соціологи запозичили це поняття в правознавців і наділили його новим змістом. Соціальний інститут - це насамперед сукупність норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Зовні соціальний інститут виглядає як сукупність осіб, установ з певними матеріальними коштами, що здійснює конкретну соціальну функцію. Зі змістовної сторони - це певний набір доцільно орієнтованих стандартів поведінки осіб у певних ситуаціях. Так, юстиція як соціальний інститут зовні є сукупність осіб (прокурори, судді, адвокати й ін.), установ (прокуратури, суди), матеріальних коштів, а змістовно являє собою сукупність стандартизованих зразків поведінки правочинних осіб, що виконують певну соціальну функцію. Ці стандарти поведінки втілюються в соціальних ролях, характерних для системи юстиції (ролі суддів, прокурорів, адвокатів і т.д.).

Вживаючи термін «соціальний інститут», найчастіше мають на увазі всякого роду впорядкування, формалізацію суспільних зв'язків і відносин, володіння такими рисами, як:

- постійна й міцна взаємодія між учасниками зв'язків і відносин;
- чітке визначення функцій, прав й обов'язків, які забезпечують взаємодію кожного з учасників зв'язку;
- регламентація й контроль за цією взаємодією суб'єктів;
- наявність спеціально підготовлених кадрів, що забезпечують функціонування соціальних інститутів, і т.д.

Таким чином, соціальний інститут - це відносно стійкі типи й форми соціальної практики, за допомогою яких організується громадське життя, забезпечується стабільність зв'язків і відносин у рамках соціальної організації суспільства.

Соціальні інститути - це потужні інструменти виживання суспільства, викувані тисячолітньою культурною еволюцією. Для того щоб існувати, суспільство повинне задовольняти свої фундаментальні потреби. Для цього в суспільстві створені певні соціальні інститути:

- потреба у відтворенні роду (інститут родини й шлюбу);
- потреба в безпеці й соціальному порядку (політичні інститути, держава);
- потреба в добуванні засобів існування (економічні інститути, виробництво);
- потреба в передачі знань, соціалізації підростаючого покоління, підготовці кадрів (інститути освіти, включаючи науку й культуру);
- потреба в рішенні духовних проблем (інститут релігії).

Здійснюючи свої функції, соціальні інститути стимулюють та контролюють дії суб'єктів.

Соціальні інститути виконують наступні функції:

- 1) функція закріплення й відтворення суспільних відносин. Кожен інститут має систему правил і норм поведінки, що закріплюють та стандартизують дії своїх членів. Тим самим забезпечується стабільність соціальної структури суспільства;
- 2) регулятивна функція полягає в тому, що функціонування соціальних інститутів забезпечує регулювання взаємин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки;
- 3) інтегративна функція містить у собі процеси зімкнення, взаємозалежності й взаємовідповідальності членів соціальних груп;
- 4) трансляюча функція складається в передачі соціального досвіду новим членам суспільства, прагненні прищепити їм норми покори й лояльності;
- 5) комунікативна функція проявляється в поширенні необхідної інформації як усередині даного інституту, так і на інші інститути.

Соціальні інститути, постійно розвиваючись, міняють свої форми. Джерелами розвитку є ендогенні (внутрішні) і екзогенні (зовнішні) фактори.

Серед екзогенних найважливішими факторами є впливи на соціальну систему елементів культури й особистостей. Зміни соціальних інститутів під впливом культурних підсистем, що розвиваються, обумовлені, насамперед, нагромадженням людством нових знань. Крім того, великий вплив на еволюцію соціальних інститутів роблять зміни в ціннісних орієнтаціях. Великий вплив на соціальний інститут може зробити видатна особистість. Дії таких особистостей часто міняють функціонування й навіть існування цілих соціальних інститутів (наприклад, Петро I, Ленін). У той же час соціальні інститути відіграють немаловажну роль у формуванні світосприймання й світорозуміння індивідів, наприклад, інститут родини, освіти й т.п.

Ендогенні зміни соціальних інститутів відбуваються в основному через те, що той або інший інститут перестає ефективно виконувати свої функції, не досягає мети, не сприяє реалізації потреб й інтересів певних соціальних груп.

Процес упорядкування й формалізації соціальних зв'язків і відносин називається інституціоналізацією. Цей процес неможливий без появи відповідної соціальної потреби - матеріальної, фізіологічної або духовної. Виникнення певних соціальних потреб, а також умов для їхнього задоволення - найважливіший момент інституціоналізації. (Наприклад, інститут родини задовольняє потребу у відтворенні людей, у вихованні дітей, формуванні відносин між статями, поколіннями, соціальної адаптації й т.д.).

Історія розвитку соціальних інститутів — це, по суті, поступове перетворення інститутів традиційного типу в сучасні соціальні інститути, це стосується, наприклад, інститутів родини, права, церкви й т.п. Чим відрізняються сучасні інститути від традиційних? Останні, як правило характеризуються жорстко запропонованим ритуалом, століттями освяченими звичаями, а також родинними зв'язками й відносинами. Це добре видно на рівні родових відносин. Рід і громада були провідними інститутами первісного суспільства. Уже тоді з'явилися інститути, що регулюють відносини між родами, громадами, що перебувають як би над цими історично першими соціальними осередками. Насамперед, це інститути обміну

зробленими продуктами, тобто економічних зв'язків. Потім сформувалися й політичні інститути, які у функціональному плані переслідували цілком конкретні цілі.

Розвиваючись, соціальні інститути усе більше спеціалізувалися по функціях; залежно від важливості тих або інших функцій деякі з них займали в системі соціальних інститутів провідне положення. У житті суспільства в міру його розвитку лідирували ті або інші соціальні інститути: вожді племен, рада старійшин, церква, держава й т.д. У Новому й Новітньому часі як ведучі виступають держава, наука, освіта й інші.

Соціальний інститут, як було відзначено раніше, утворюється на основі соціальних зв'язків, взаємодій і відносин конкретних суб'єктів (індивідів, груп). Але він не зводиться до суми цих суб'єктів й їхніх взаємодій. Соціальний інститут має власну, нову системну якість і свою логіку розвитку.

Отже, соціальні інститути — це організовані соціальні системи, що виконують певні функції, зі стійкою структурою, інтегрованими елементами.

Вони включають системи цінностей, норм, ідеалів, зразків діяльності й поведінки всіх суб'єктів соціокультурного процесу. Системи цінностей обумовлюють подібну поведінку індивідів, всіх суб'єктів соціальної дії, встановлюють форми, засоби задоволення їхніх потреб й інтересів, на певний час забезпечують стан рівноваги й рамок тієї або іншої соціальної спільності або суспільства в цілому. Для того щоб соціальний інститут функціонував, недостатньо мати в його структурі повний набір соціокультурних елементів. Важливо, щоб вони стали частиною внутрішнього миру особистості, переросли в соціальні ролі й статуси.

4.2 Соціальні організації

Суспільство немислимо без організацій. Соціальна організація (від франц. *organisatio* - формую, створюю) - це певна спільність, що поєднує безліч індивідів, які створюють систему відносин для досягнення цілей і формують високоформалізовані структури. Стосовно соціальних об'єктів цей термін вживається в трьох змістах.

По-перше, так може називатися штучне об'єднання інституціонального характеру, що займає певне місце в суспільстві й призначене для виконання більш-менш ясно обкресленої функції. У цьому змісті організація виступає як соціальний інститут з відомим статусом. У такому значенні словом "організація" можна назвати, наприклад, підприємство, орган влади, добровільний союз і т.д.

По-друге, термін "організація" може означати певну діяльність по організації, що включає в себе розподіл функцій, налагодження стійких зв'язків, координацію й т.д. У цьому змісті поняття "організація" збігається з поняттям "керування".

По-третє, під організацією може розумітися характеристика ступеня впорядкованості якого-небудь об'єкта. Тоді цим терміном позначають певну структуру, будову й тип зв'язків, специфічний для всякого соціального об'єкта.

Соціальна організація виникає тільки тоді, коли досягнення яких-небудь загальних цілей стає можливим тільки через досягнення індивідуальних цілей або коли досягнення індивідуальних цілей виявляється можливим тільки через досягнення й висування загальних цілей. Мета організації - це бажаний результат або ті умови, який намагаються досягти, використовуючи свою активність, члени організації для задоволення колективних потреб.

Центральним елементом будь-якої організації є її соціальна структура. Соціальна структура організації являє собою сукупність взаємозалежних ролей, а також упорядкованих взаємин між членами організації, у першу чергу відносин влади й підпорядкування.

Найпоширенішими типами організації є формальні й неформальні. Головними критеріями такого визначення служить ступінь формалізації існуючих у системах зв'язків, статусів і норм.

Формальна організація - це спосіб соціальної організованості, при якому соціальні позиції й взаємозв'язки між ними чітко позначені певними встановленнями незалежно від особистісних характеристик членів, що займають ці позиції. (Наприклад, існують соціальні позиції директора, його заступників, начальників відділів і рядових виконавців. Директор може бути діловим й енергійним, а може бути пасивним і некомпетентним. Виконавець може бути надталановитим, але однаково він формально займає нижче місце в соціальній організації). Взаємозв'язки між позиціями формальної структури засновані на твердих правилах і закріплені в офіційних документах.

Однак усередині кожної формальної організації завжди створюється організація неформальна. Неформальна організація - це спонтанно (мимовільно) сформована система соціальних зв'язків, норм, взаємодій, що є продуктом більш-менш дійсного міжособистісного й міжгрупового спілкування. (З погляду неформальної структури компетентний і сумлінний співробітник може мати навіть більше високий статус, чим директор установи). Взаємини в неформальній структурі не закріплюються офіційними правилами, вони складаються на рівні безпосередньої міжособистісної взаємодії. Неформальна структура більше мінлива, рухлива й нестійка, чим формальна. У ній діють свої, відмінні від формальних структур норми міжособистісного й міжгрупового спілкування. Вони виникають і діють там, де формальні організації не виконують яких-небудь функцій, важливих для суспільства. Неформальні організації, групи, об'єднання компенсують недоліки формальних структур.

4.3 Поняття й види соціальних змін. Основні теорії соціальних змін.

Під категорією "зміна" розуміється процес руху й взаємодії предметів та явищ, переходу від одного стану до іншого, появи в них нових властивостей, функцій і відносин. В соціології вживається поняття "соціальні зміни".

Поняттям "соціальні зміни" позначаються різні зміни, що відбуваються протягом деякого часу в соціальних спільнотах, групах, інститутах, організаціях і суспільствах, у їхніх взаєминах один з одним, а також з індивідами. Інакше кажучи, соціальні зміни - це перехід соціального об'єкта з одного стану в інший, будь-яка модифікація в соціальній організації суспільства, його соціальних інститутах і соціальній структурі, установлених у ньому зразків поведінки.

Такі зміни можуть здійснюватися на рівні міжособистісних відносин (наприклад, зміни в структурі й функціях родини); на рівні організацій й інститутів (освіта, наука постійно піддані змінам й у плані їхнього змісту, і в плані їхньої організації); на рівні малих і більших соціальних груп (в Україні зараз змінюється соціальний склад населення); на глобальному рівні (міграційні процеси, економічний і технологічний розвиток одних країн, застій і кризовий стан інших, екологічна й військова погроза існуванню людства й ін.).

Можна виділити чотири види соціальних змін:

1. Зміни, що стосуються структур різних соціальних утворень, або структурні зміни. Такі, наприклад, зміни в структурі родини (полігамна, моногамна, багатодітна, малодітна), у структурі будь-якої іншої спільноти - малої групи, професійної, територіальної, класу, нації, суспільства в цілому, зміни в структурах влади й ін.

2. Зміни, що зачіпають соціальні процеси. Так, ми постійно спостерігаємо зміни, що відбуваються в сфері соціальних взаємодій і взаємин різних спільнот. Це відносини солідарності, напруженості, конфлікту, рівноправності й підпорядкованості, які постійно перебувають у процесі змін.

3. Зміни, що стосуються функцій різних соціальних систем. Їх можна назвати функціональними соціальними змінами.

4. Зміни в сфері мотивацій індивідуальної й колективної діяльності, або мотиваційні соціальні зміни. Очевидно, що характер потреб, інтересів, мотивацій поведінки й діяльності не може залишатися незмінним. Не важко помітити, що останнім часом у значних мас населення на перший план виступають мотиви особистого грошового заробітку, прибутку, що впливає на їхню поведінку, мислення, свідомість.

Всі ці зміни тісно пов'язані між собою. Зміни одного виду спричиняють зміни інших видів. Однак співвідношення соціальних змін з іншими змінами - культурними, економічними й іншими - має досить складний характер. Зміни в одній сфері суспільства часто ведуть до змін в інших сферах.

Основні теорії соціальних змін

1. Еволюціоністська теорія соціальних змін

Еволюційні соціальні зміни - це поступові, повільні, кількісні перетворення соціальних об'єктів або відносин, що мають кумулятивний характер. Характер еволюційних соціальних змін являє собою нагромадження поступових, повільних, плавних кількісних перетворень, що веде до переходу соціального об'єкта або соціальних відносин у якісно інший стан.

2. Повною протилежністю еволюційної теорії є теорія революційних соціальних змін.

Революційні соціальні зміни - це найвищою мірою радикальні зміни, що припускають корінне ламання соціального об'єкта, що носять загальний характер й опираються на насильство. Вони здійснюються в ході соціальної революції. Соціальна революція (від лат. *revolutio* - поворот, переворот) - корінний якісний переворот у всій соціальній системі.

3. Більше складною формою соціальних змін є циклічні зміни. Вони включають еволюційні й революційні зміни. Коли говорять про циклічні зміни, то мають на увазі не окремі одиничні акти яких-небудь змін, а певний ряд змін, що у сукупності утворює цикл. Циклами називають певну сукупність явищ, процесів, послідовність яких являє собою кругообіг, що відбувається протягом якогось проміжку часу. Кінцева крапка циклу як би повторює первісну, але тільки в інших умовах і на іншому рівні. Циклічні соціальні зміни відбуваються відповідно до часів року, але можуть охоплювати кілька років і навіть кілька сторіч.

4.4 Механізми соціальних змін.

Поняття соціального прогресу й соціальної стабільності.

Важливим етапом соціальних змін є інновація, тобто зародження, поява й зміцнення нових елементів. Інновація (нововведення) є комплексний процес створення, поширення й використання нових практичних речей (нововведення) для задоволення людських потреб.

У цей час нововведення розглядається як певна стадія процесу соціальної зміни. У нововведенні звичайно виділяють наступні елементи:

- а) саме нововведення;
- б) новатори, тобто ті, хто створює, його творці;
- в) розповсюджувачі;
- г) ті, хто оцінюють.

Механізм соціальних змін, на думку Н.Смелзера, включає сім шаблів.

1) процес соціальних змін починається з того, що з'являється деяке почуття "незадоволеності" економікою, політикою або їхніми окремими секторами й відчуття "можливостей" поліпшення положення справ, засноване на потенційній можливості використання різних ресурсів.

2) виникають симптоми занепокоєння, з одного боку, у формі невиправданих емоційних реакцій негативного плану, що включають у себе виявлення ворожості й

агресії, а з іншого боку, у вигляді нереалістичних надій, які проявляють себе у всякого роду фантазіях, утопіях, спогадах про кращі дні й т.д.

3) вживають спроби врегулювання виниклих напруг за рахунок мобілізації мотиваційних ресурсів на основі існуючої системи цінностей.

4) у вищих управлінських сферах виникає доброзичлива терпимість стосовно нових ідей, що швидко поширюються. Але ця терпимість поки проявляється в обережних формах - без зв'язку з відповідальністю за пропонувані зміни.

5) уживають спроби уточнити й конкретизувати нові ідеї й пропозиції, тому що вони є об'єктом пильної уваги.

6) здійснюється відповідальне застосування нововведення тими, хто приймає на себе певний ризик. Якщо цей ризик виявляється виправданим, виникає результат, що й є формою винагороди, або ж покарання при невдачі.

7) нововведення стає елементом способу життя й включається в повсякденність.

Джерелами соціальних змін можуть бути й економічні, і політичні фактори, а також фактори, що перебувають усередині сфери соціальних структур і відносин суспільства. До них можна віднести взаємодію між різними соціальними системами, структурами, інститутами, а також спільнотами на рівні груп, класів, націй, держав. Однією з форм такої взаємодії є конкуренція. Так, здорова конкуренція в науці, у галузі техніки, економіки, політики, інших сферах громадського життя служить важливим джерелом соціальних змін взагалі й у цих сферах зокрема.

У ще більшому ступені рішенню безлічі соціальних, економічних і політичних проблем сприяла класова боротьба, насамперед робітничого класу, за свої економічні й цивільні права. Найбільшого розмаху ця боротьба досягла в ХІХ і першій половині ХХ століття. У значній мірі її результатом у багатьох країнах стали підвищення життєвого рівня робітничого класу й інших трудящих, скорочення робочого дня. Разом з тим провідне місце в процесі соціальних змін займають технологічні фактори, тобто фактори науково-технічного прогресу, що роблять істотний вплив на соціальне життя суспільства.

Важливим фактором соціальних змін є ідеологія. Це та програма дій, якою керуються багато політичних партій і соціальних рухів, що здійснюють радикальні перетворення у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Всі соціальні зміни мають ідеологічний характер. Чим більш фундаментальні, глибокі зміни відбуваються, тим більше помітна в них роль ідеології.

Соціальний прогрес

Під прогресом звичайно розуміється вдосконалювання соціального устрою суспільства й культурного життя людини. Передбачається така спрямованість соціального й усього суспільного розвитку, для якої характерний перехід від нижчих форм до вищих, від менш зробленого до більше зробленого. Таким чином, соціальний прогрес - це тип розвитку соціальної сфери, при якому вона в цілому або окремі її елементи переходять на більше високий рівень, стадію зрілості.

У цілому розвиток людства іде по лінії наростання прогресивних соціальних змін. Загальна сукупність соціальних змін в історичному масштабі від первісного суспільства до сучасного може бути охарактеризована як прогресивний розвиток. Однак соціальний прогрес має суперечливий характер. До деяких областей соціального життя прогрес не застосовується. Сюди відноситься галузь мистецтва як соціального інституту. Мистецтво не стоїть на місці, воно постійно піддане змінам. Разом з тим поняття прогресу незастосовне, коли розглядається художня, естетична сторона еволюції, розвитку мистецтва. Тут можна говорити лише про певний технічний прогрес, збереження й поширення творів мистецтва. Аналогічним образом варто оцінювати й еволюцію деяких інших соціальних інститутів й явищ. Наприклад, релігія. Те ж саме можна сказати й про фундаментальні філософські системи: їхня еволюція має місце, але поняття прогресу тут застосувати неможна.

Суперечливий характер соціального прогресу виявляється насамперед у тім, що розвиток багатьох соціальних структур і процесів веде одночасно до їхнього просування вперед в одних напрямках, до відступу, поверненню назад в інших напрямках, до вдосконалювання, поліпшенню в них одного й погіршенню іншого. Саме такий суперечливий характер мають багато соціальних змін.

Оцінку характеру соціальних змін роблять по їхніх результатах.

Ця оцінка може бути суб'єктивною, але може ґрунтуватися й на об'єктивних показниках. До суб'єктивних оцінок можна віднести такі, які виходять із бажань, прагнень, позицій окремих груп або верств населення. Головну роль тут грає ступінь задоволеності соціальних груп реформами, що відбуваються. Але якщо ті або інші соціальні зміни мають негативні наслідки для положення, статусу деякої групи, вони звичайно оцінюються нею як непотрібні, неправильні, антинародні, антидержавні, хоча для інших груп і суспільства в цілому вони можуть мати важливе позитивне значення.

Соціальна стабільність

Під стабільністю розуміється здатність системи функціонувати, зберігаючи незмінною свою структуру й підтримуючи рівновагу. Соціальна стабільність є найважливішою умовою нормального існування будь-якого суспільства.

У сучасній ситуації найчастіше виникають думки про те, що всякі зміни ведуть тільки до погіршення матеріального становища людей, їхнього добробуту й тим самим підривають основу стабільності всього суспільства. У дійсності соціальна стабільність не є синонімом незмінності соціальних систем і відносин. Така нерухомість у суспільстві є ознакою не стабільності, а застою.

У соціологічному змісті соціальна стабільність - це відтворення соціальних структур, процесів і відносин у рамках цілісності самого суспільства. Причому це відтворення не є просте повторення попередніх шаблів, а містить у собі різноманітні елементи мінливості.

Стабільне суспільство – це суспільство що розвивається й у той же час зберігає свою стабільність. Це суспільство з налагодженим процесом і механізмом

соціальних змін, що зберігають його стабільність і виключають таку політичну боротьбу, що веде до розхитування його підвалин.

Таким чином, стабільність у суспільстві досягається не за рахунок незмінності, нерухомості, а за рахунок здійснення назрілих соціальних змін у потрібний момент й у потрібному місці. Соціальні зміни є необхідною умовою й елементом соціальної стабільності.